

I. A. Bláha
Filozofie mravnosti
(Praha 1922, s. 50-59)

Ve světle těchto názorů jeví se tedy účelnost nikoli jako něco realiter v jevech imanentně existujících, nýbrž jednak jako způsob lidského nazírání lišícího se směrem od nazírání kauzálního neb jako pomocný prostředek výkladu jevů, jenž směřuje k tomu, aby dočasně a prozatímně, hypoteticky vypomohl tam, kde věda zatím nestačí generalizující pojmotvornou činností zachytit celou realitu, a kde přece toužíme po tom, abychom celek nějak uspokojivě pojali, abychom skutečnost v její celistvosti, nejen snad v jejích drobných kauzálně spjatých detailech, přiblížili k chápajícímu lidskému zraku. Toto skutečně plodné pojetí teleologie – vědecky neškodné a schopné smířit mechanismus s teleologií, jak na to již dříve bylo upozorněno – je zásluhou Kantovou a po něm ovšem i novokantovců (Cohena aj.). Vidíme, že se hlavně vztahuje na dění přírodní a tu může také být bezpodmínečně přijato. Ale jak je tomu při dění lidském (individuálně psychickém) a společenském? Jak tu máme nazírat na účelnost, na teleologii? Jako na heuristický princip, či jako na něco realiter existujícího? A je-li účelnost zákonem lidského rozumu, je-li lidským zorným úhlem, je-li subjektivním našim hlediskem, odkud se vzala v člověku schopnost nazírat na dění účelně, kde a v čem je její pramen v člověku?

Všecko jsoucno organické – a pokud chceme mluvit o účelnosti z vědeckého stanoviska, může být vzata v úvahu pouze imanentní účelnost organického jsoucna – již tím, že žije a existuje, představuje určitý řád. Život to je řád, přesněji řečeno stálé uskutečňování řádu, stálé uskutečňování určité koordinace všech částečných funkcí ve smyslu celku. Fungování částí ve smyslu celku umožňováno je tím, že částečné fungování děje se ve smyslu celku. Podmíněnost je vzájemná a není toto částečné fungování řízeno žádnou zevní vůlí, nýbrž plyne ze zařazení částí v určitý celek, v určitou jednotu. Srdce bije ne proto, aby udržovalo život v celku, jsouc k tomu určenou nějakou zevní vůlí, nýbrž proto, že je orgánem živého celku, jenž ovšem zase žije, poněvadž srdce bije. Tu se pohybujeme v kruhu. Stahování svalů uskutečňuje oběh krve a oběh krve udržuje možnost smršťování svalů. Posuzování ze stanoviska celku jeví se jednotlivosti jako účelně svými funkcemi do celku zařazené. Život je stálé uskutečňování života, stálé utváření kauzální řady, kde účinek plyne nutně ze své příčiny. Život je i příčina tohoto plynutí řady i cíl. Hledíme-li k výsledku, zdá se nám vše předchozí jakoby chtěné, zamýšlené, aby toho výsledku bylo dosaženo. Ale stejně je život i příčinou, že toho výsledku bylo dosaženo. Život je v každém organismu živel organizační, organizující, jenž tímto organizováním částečných funkcí sebe sama udržuje. Je příčinou i cílem. Nemůžeme tu u bytostí neodusěvnělých mluvit o nějaké vědomé účelnosti, jenž si představuje svůj cíl a k němu promyšleně směřuje, ale ovšem o jisté celkové tendenci k životnosti, k účelnosti v tom smyslu, tendenci nabyté mnohými experimenty, zkušenostmi, než cestou výběrnou ustálily se dráhy jednotlivých funkcí v tom, co život udržuje a sílí, tendenci dané samou podstatou života. U organické bytosti složitější, u člověka tendence tato stává se uvědomělou a je nazývána volným jevem.

Člověk reaguje na vlivy vnějšího světa stejně jako kterákoli jiná bytost živá. Jenže reakce jeho je, poněvadž sám je bytostí složitější, též o to složitější, než reakce bytostí organizovaných jednodušeji, že je uvědoměná. [Srov. co o tom píše Krejčí v Psychologii, zvláště sv. II. a III. a ve čl. Fenomenální dualism a psychofysický paralelism v České myslí XIII. Též R. Souček, Problém vůle, zvl. kap. I. a kap. II. 50 an.] Člověk právě proto, že myslí, a díky úsporné povaze svého myšlení, díky tedy zkušenostem, jež podržuje v paměti, dovede předvídat, jinými slovy, dovede přehlížet kauzální řadu dopředu, jak asi pravděpodobně bude probíhat a anticipovat ve svém myšlení její konečný bod. Říkám „pravděpodobně“, poněvadž empirie učí, že řada neprobíhá vždy tak, jak jsme předvíдали, jakož i že nebylo vždy dosaženo

konečného cíle s tou bezpečností, jak byl anticipován. Tendence žít, projevuje se v člověku, poněvadž je uvědoměná nejen tím, že člověk každou reakci si uvědomuje, ale též dovede anticipovat do budoucnosti průběh kauzální řady, jež probíhá směrem této tendence. Nesmíme přijímat problém příliš antropocentricky, jako by chtění naše bylo jen něco našeho, nám vlastního. I my sami, „i chtění naše je složkou dění světového, je jím podmíněno a je zase samo činitelem v celku světového dění, je spolupodmínkou toho, co se děje a dítí bude. Poněvadž pak chtění jako součástka, či spíše jako reprezentant uvědoměné reakce organismů podléhá zákonitosti přírodní, nelze, aby chtěním něco způsobilo po případě vytvořilo, co by této zákonitosti odporovalo.“ [Fr. Krejčí, 1. c. v ČM 273] Naše chtění není nic, co by v nás samých samo o sobě z ničeho nic začínalo a zamýšlelo tvořit z ničeho, není akcí nějakého transcendentního „já“, nezařazeného do příčinné souvislosti. I ono je determinováno složením organismu a podmínkami prostředí hmotného i duchovního, i ono je součástí vesmírného dění, a pokud toto vesmírné dění probíhá námi a v nás se uvědomuje, je námi prožíváno, tj. představováno, citěno, i ve své tendenci do budoucnosti (chtění) zamýšleno. V nás toto dění ožilo, tj. sebe sama uvědomilo, sebe cítí, sebe klade. To je to Fouilléovo „vouloir-vivre“, jeho „idée-force“. Klade-li sebe, to znamená, že sebe stále tvoří. Tvoří sebe stálým sebe uvědomováním a stálým jednáním. Při jednání nutno předvídat. Za přítomným okamžikem naší existence je propast neznáma. Tendence v nás žít předvídaním klade most přes tuto propast a posunuje existenci sledem příčinných událostí stále dopředu. Při tomto hmatání do budoucna řídí se zkušenostmi o skutečnu, jež ve vědomí jsou uchovávány a dle nich sestavuje v úmyslu kauzální řadu do budoucna, jejíž poslední člen jeví se cílem. Kládeme-li si cíl, pojmáme-li úmysl, tedy to znamená, že chceme reagovat na svět zevní či popud vnitřní, jenž nějakým způsobem na nás doléhá, do nás vstupuje a my odpovídáme na tuto akci tím způsobem, že uvědomujeme si dle svých zkušeností svět a jeho dění v sobě, usilujeme se s vlivem (ať vnějším ať vnitřním) vypořádat, tj. vyzkoumáváme do budoucnosti pro svoji aktivní odpověď, pro své jednání, pevnou půdu. Předvídaní, anticipování výsledku v našem úmyslu, není nic jiného, než pokračování v tom, co již začalo mimo nás, či aspoň mimo naše vědomí, v našem organismu, v našem prostředí, co v tom okamžiku v nás se uvědomilo a má tendenci být jednáním našim prodlouženo do budoucnosti. Naše uvědomění je členem kauzální řady, jež prochází z minulosti, z vnějšku z podvědomí, naším vědomím já do budoucnosti, zase do vnějšku. Jen takové jednání, jež je zasazeno do sledu vesmírné zákonitosti, příčinnosti, jejíž modifikací je i naše chtění, má naději, že dosáhne cíle, tj. že prošedší námi a v nás se uvědomivší, a v nás byvši prožito, z materiálu zkušenosti přeměněno, přetvořeno ve smyslu zákonů příčinnosti, zase dále do této vesmírné zákonitosti a příčinnosti vplývá. Tak se nám objektivní příčinnost v subjektivním prožívání, jsouc v uvědomovací naší reakci anticipována ve svém budoucím průběhu a výsledku, jeví a může jevit subjektivně v podobě finální, teleologické. Úmysl svítí kauzalitě na cestu, aby, navazujíc v nás na kauzalitu a zákonost vesmírnou, pokročila naším jednáním v této započaté dráze a učinila z nás dělníky, spoludělníky, spolupříčinné zákonitosti vesmírné. Ten je smysl cílů a ideálů nezbytných pro člověka, že v jejich světle chápe vyšší smysl a význam okamžiku, okamžitého děje, že vidí, jak je okamžik zasazen do rámce věčnosti, jak se vše děje sub specie aeternitatis. Proto jen ten úmysl dojde svého cíle, je korunován úspěchem, který jsa sám článkem v této příčinnosti, zároveň ukazuje správnou cestu sledu příčinného do budoucnosti. Čím více jsoucno vstupuje do našeho vědomí, tj. čím více jsme o něm poučeni, tím bezpečněji můžeme předvídat, cíl anticipovat. V tomto názoru není nic, co by mělo potvrzovat fatalismus. Je nutno rozeznávat mezi determinismem a osudovou nutností [Srov. též E. Boutroux, De l'idée de loi naturelle dans la science et la philosophie contemporaines 141, 2, 3.], mezi náhlým vynořením se nutnosti ze tmy neznáma a slepým podřízením se člověka její moci a mezi příčinným sřetením jednotlivých členů životní řady. Tu determinismus vesmírný projevuje se v našem uvědomění jako svobodná a tvořivá účast naše, našeho ducha na jeho díle.

Projevuje se subjektivně v tomto okamžiku uvědomění jako akt svobodný, volný, jenž na nic nenavazuje a jen z nás prýští, ač, objektivně pojato, je úzce svázán s řadou příčin předchozích. A ukazuje se tu dále, že vědění jest opravdu mocí, poněvadž tím, že náš rozum učí nás znát skutečno, poučuje nás zároveň o prostředcích, jak na ně působit. Ne úspěch zaručuje pravdu, jak tvrdí pragmatisté, ale pravdivé poznání zaručuje úspěch. A není konečně v té uvědoměné tendenci žít nic mystického, poněvadž je patrné, že je přirozeným exponentem, přirozeným výrazem naší oduševněné životnosti.

Měl pravdu Kant, že zákony přírodní jsou vlastně zákony lidského rozumu, jež rozum přírodě ukládá. Ale ukládá jí je, promítá je do ní ze sebe jen proto, že i v něm se projevuje zákonitost přírodní, že i on je částí přírody, že zákonitost přírodní dospěla v něm k uvědomění. Je ovšem také zřejmé, že skutečno je rozsáhlejší než vědění o něm, že v lidském vědění si rozsvítilo jen slabé světlo, aby sebe samo přehlédlo, krásu své existence procítilo, sebe sama vědomě tvořilo a svůj vývoj vědomě žilo. Světlo lidského poznání nesahá na celý okruh skutečna. Roste však stále a rozšiřuje oblast osvětlenou. A dále: člověk nestačí svým životem, aby prožil všechno skutečno. Všichni ho nějak prožíváme, každý podle jakosti svého organismu, své výchovy, svého prostředí. Ale všichni žijeme se všemi ve společnosti a tvoříme říši skutečna uvědoměného. Svým prožíváním skutečno dobýváme. Jsme svou nepatrnou existencí jen malým zlomkem všeho, jen malou, ale vrcholnou částí všeho, a třeba jsme nebyli vším, tedy přece ta okolnost, že skutečno, v nás se uvědomujíc, v nás zároveň vyvrcholuje, způsobuje, že celek skutečna, na jehož vrcholu stojíme, zůstává i v nás jako touha být vším, tj. poznat vše, procítit vše, působit na vše. A my ve smyslu té touhy po integrálním poznání, cítění, znovustvoření všeho dáváme své subjektivní prožitky dohromady – a musíme je dávat, abychom si rozuměli a mohli žít – odsubjektivňujeme je v poznání objektivní pravdy, objektivní krásy, objektivního dobra. V tom se uskutečňuje náš vývoj skutečna, jež odevzdáváme jako zisk svého kolektivního poznávání, cítění a chtění, svého kolektivního prožívání skutečna, budoucí generaci, aby příčinně na ně navazujíc dobývala skutečna dále. Proto ve svém subjektivním prožitku objektivního skutečna příčinně sřetězeného, jež celé obsáhnout nemůžeme, pocítujeme tuto lidskou nemožnost, prožití všeho, celku jako touhu po nekonečnosti poznání, po nekonečnosti lásky, po nekonečnosti dokonalosti (tak krásně vyjádřenou v náboženství), jako vědomí, chtivé a žízlivé vědomí toho, co by mělo být a co ztělesňujeme ve své ideály. V nich je vyjádřena tendence našeho života po úhrnném obsáhnutí nekonečna. Ze všeho jsme vyšli, stavše se svým vědomím světlem na výšinách všeho a do všeho se chceme vrátit, vším být. Ne aristokratická výsostnost nade vším, nýbrž demokratická rovnocennost se vším a daní sebe do služby všemu. To je význam kladení si cílů, ideálů. Čím širě se rozkleneme svým poznáním, cítěním a jednáním nad skutečným, tím více se blížíme uskutečnění ideálu. Proto je také ideál silou našeho života, směrnou hvězdou našeho jednání, naší mravnosti.

Ale je z toho také zřejmé, že kdežto kauzální vysvětlení je bezpečným výkladem skutečna, vysvětlení finální nemůže stačit, právě pro svoji subjektivnost, právě proto, že to, co má být, má sankci v naší touze, tedy v říši citů, jež jsou vždy subjektivnější. Proto příčinnost má ráz naprosté a bezpodmínečné a vždy platné nutnosti, kdežto to, co má být, se proměňuje, vyvíjí, je dočasné, činí často dojem náhodnosti, neúplnosti, relativnosti. Je to přirozené. Neboť se mění s rozsahem poznávání skutečna, s rozsahem jeho prožívání. Ale ovšem je tu synteticky zachycena krása všeho dění, krása touhy po nekonečnosti, po obsáhnutí všeho, jež dnes není ještě uskutečněno, jež jest stále ještě touhou, a jež snad jednou - snad - bude též skutečností. [Na tento estetický význam teleologického výkladu skutečna upozornil Prandtl i Max Adler, l. c.]

A konečně ještě na jeden moment nutno upozornit. Neprožíváme všechno skutečno celou svou osobností. Jsoucní hmotné a jsoucní organické neoduševněné, je nám zevní, je jen světem našeho rozumového poznání, našeho představování. Člověka a jeho duševní život

poznáváme nejen z vnějšku, ale i tím, že jeho vnitřní svět je též světem našeho vnitřního života, našeho poznání a cítění. Společnost poznáváme nejen dle vzhledu zevního, ale i proto, že svým niterným životem tvoříme součást kolektivní duševnosti – a společnost to není jen zevní vzhled, to je daleko spíše tato kolektivní duševnost – , že se aktivně účastníme na vytváření těchto kolektivních představ, citů a snah, jež se spoluprací všech objektivují v kultuře společnosti. Společnost se nepoznává jen z vnějšku, nýbrž tím, jak to správně proti Durkheimovi poznamenal Fouillée [Srov. čl. „Sociologie des idées forces“ v Revue internat. De sociologie 1913, č.2], že se stále uskutečňuje svým kolektivním „vouloir-vivre“. Společnost se uskutečňuje, uskutečňujíc stále nejen svůj hmotný vzhled, ale především tuto svoji kolektivní duševnost, zachovává se „zachovávajíc a rozvíjejíc se v inteligenci, mravnosti, moci, bohatství, blahobytu, štěstí“. To náleží k samé podstatě společenské životnosti, to znamená pro jednotlivce – a společnost se neuvědomuje a neuskutečňuje než skrze jednotlivce – učinit se článkem společenské přičinnosti, anticipovat synteticky tuto tendenci společenské životnosti v jejím budoucím ideálním dovršení, to, co drobnými přítomnými momenty, kauzálně v plynulou řadu spojenými, stále se tvoří a uskutečňuje, zachytit v budoucí náplni pravdy, krásy a dokonalosti, projasnit svou spolučinnost na zákonnosti smyslem své denní práce, promítnout ji na plátno věčnosti. V tom je věčnostní smysl pomíjejícího lidského života.

Po tomto objasnění plyne samo sebou, že finální pohled na skutečno dán je subjektivním našim prožíváním skutečna. Teleologický náš výklad skutečna má svůj zdroj v té okolnosti, že my sami podléháme vlivu, tlaku společnosti, usilujeme naň reagovat tím, že svůj život činíme článkem sociální přičinnosti, že z něho děláme prostředek k dosažení sociálních cílů. Tuto svou osobní zkušenost promítáme pak i do ostatního dění přírodního, jež nemůže být tak přímo obsahem našeho osobního prožitku, nýbrž jež je námi jen chladně představováno. Ovšem i v tomto přírodním světě, aspoň pokud je to svět organický, je tendence k účelnosti, tj. tendence k harmonii částí s celkem, jenže tam je tato tendence neuvědoměná, je žita spíše instinktivně, v nás je uvědoměná a v hořejším slova smyslu chtěná, zamýšlená.

Je dále z tohoto výkladu zřejmé, že názor, jako by v sociálním světě, ve světě našeho působení dalo se vše náhodně, bez přísné zákonitosti, libovolně, právě proto, že máme vědomí, jak do něho stále zasahujeme a tvoříme v něm to, co má být – je neoprávněný. I naše chtění je jen modifikací zákonitosti přírodní a determinismus sociální je jen dovršení ostatního determinismu přírodního. Ano my můžeme jen tehdy úspěšně zakročovat v něm, zasahovat do něho a pozměňovat v něm, tj. účastnit se aktivně na jeho uskutečňování se ve vývoji, uvědomí-li naše chtění sebe jako subjektivní výraz této objektivní zákonitosti, vychází-li z ní a vplývá zase do ní, čili stavíme-li svůj život do sledu objektivní zákonitosti vesmírné a pojmáme-li je jen jako částečný jeho projev. A tvrdí-li se, že v přírodním dění setkáváme se s opakováním jevů a že jen zde možno dojít k tomu, shrnout je v logickou zkratku obecného zákona, kdežto ve světě sociálním máme co činit s jevy jedinečnými individuálními, můžeme naproti tomu poukázat na toto: již Leibniz říkal, že všechna fakta se od sebe liší, ať třeba jakkoli nepatrně, poněvadž je můžeme rozeznávat jedna od druhých (principe des indiscernables: ve všech lesích světa nenajdeme dvou listů naprosto totožných). A Poincaré jistil též, že fyzika nepojednává o faktech identických, nýbrž prostě jen o faktech sobě navzájem velice podobných. Tedy ani fyzika netvrdí, že by jevy opakovaly se stále a naprosto v téže podobě, což ostatně potvrzuje i druhý princip termodynamiky, jež Clausius nazval principem entropie, tj. jinými slovy principem vývojovým, principem dědičnosti. A naproti tomu ani ve světě sociálním nesetkáváme se jen s jevy jedinečnými, či spíše věda nestuduje na nich jen to jedinečné, nýbrž právě jejich typičnost, to, co mají společného, obecného, zákonitého. To platí o psychologii [Krejčí, Psychologie V, 333] stejně jako o sociologii. Není tedy důvodu činit radikální rozdíl mezi vědami přírodními a duchovními,

nýbrž stejně jako determinismus sociální řadí se zcela organicky k determinismu psychickému a ostatnímu přírodnímu, tak i zákony sociální jsou jen zvláštním projevem a dovršením zákonitosti vesmírné a věda sociální, sociologie přirozeným přičleněním k vědám ostatním a jich vyvrcholením. Je hierarchie jsoucna – dle stupně složitosti, je hierarchie zákonů a hierarchie věd.

Vidíme dále, jak na poznání skutečna zúčastňuje se celá naše osobnost. I rozum i cit i vůle jsou tu rovnoprávní. Ani jednostranný intelektualismus, ani jednostranný voluntarismus, ani jednostranný emocionalismus nejsou oprávněny. Rozum je ovšem vždy vůdcem. On je objektivnější, cit a vůle jsou subjektivnější. Je jsoucno, jež může být poznáno jen rozumem; ale je jsoucno, jež, má-li být plně poznáno, musí se stát naším životem, být prožito osvíceným citem a osvícenou vůlí. Rozum vždy vede. On je hlavním pramenem poznání. Ale život dává jeho poznání definitivní ověření pravdy. Tak se harmonicky spojují problém poznání a problém života, jež často byly rozlučovány. Ne ovšem v tom smyslu, jak míní pragmatismus, že praxe, praktická úspěšnost ověřuje pravdu, nýbrž ve vzájemném splnutí rozumu a života, jednoty a mnohosti, řádu a chaosu.

Je snad nyní jasno, proč teleologie nemůže být principem vědeckého vysvětlování skutečna, nemůže ani nahradit, ani doplnit vysvětlování kauzální. Hlavně proto, že není bezpodmínečně platná, že má svou sankci svůj pramen v subjektivním prožívání skutečna. Má ovšem význam estetický, zachycujíc v syntetickém pohledu krásu dění, krásu minuty, dávající se do služeb věčnosti.